

SABRİ F. ÜLGENER’DE ZİHNİYET MENTALITY IN SABRİ F. ÜLGENER

Ayşe Çatalbaş¹

ÖZET

Bu çalışmanın konusunu Sabri F. Ülgener’ in Osmanlı’nın Batı karşısında birçok değişiklik yapılmasına rağmen neden hala iktisâdi olarak gelişemediği sorunu üzerinden yapmış olduğu zihniyet analizini anlamaya çalışmak olacaktır. Ülgener için zihniyetin ne anlam ifade ettiği ve bunun ahlâk ile arasındaki ayrımına değindikten sonra modern iktisat bilimi üzerine eleştirileri ve iktisat üzerindeki dini, tasavvufi etkiler Ülgener’in eserleri çerçevesinde ortaya konacaktır. Diğer taraftan Ülgener’in, zihniyet analizinin yapılmasında kullandığı kaynaklardan biri olan sanat eserlerine yaptığı vurgu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zihniyet, Sabri F. Ülgener, İktisâdi Zihniyet, Din, Sanat

ABSTRACT

The subject of this study will be to try to understand the analysis of the mentality that Sabri F. Ülgener has made over the question of why the Ottoman Empire still can not grow economically despite the many changes made to the West. After mentioning what mentality means for Ülgener and the difference between mentality and morals, the criticisms of Ülgener on modern economics and religious and mystical effects on the economy have been explained in the context of Ülgener’s works. On the other hand, Ülgener's emphasis on art, which is one of the sources he uses in the analysis of mentality, will be discussed.

Keywords: Mentality, Sabri F. Ülgener, Economic Mentality, Religion, Art

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi,

GİRİŞ

Tarih boyunca insan doğada yaşamını devam ettirebilmek için bir etkileşim içerisine girmiştir. Bu etkileşim insanın maddeye ve çevresine karşı zaman içerisinde bir bakış açısı oluşturmasına neden olmuştur. Sahip olunan bakış açısı insanın bulunduğu ortamı, coğrafyası, dini ve kültürü ile doğrudan ilişkilidir ve bu süreç zamanla bir zihniyete dönüşerek asırlarca devam etmektedir.

Batı'da Aydınlanma ile gerçekleşen fikir dönüşümü sosyal bilimlere de etkilemiştir. Bu etkilenme sonucunda sosyal bilimlerin de aynı doğa bilimlerinde olduğu gibi belirli yasaları olabileceği öne sürülüyordu. Bu anlayış sosyal bilimlerde de kabul gördü. Ancak gözden kaçırılan bir şey vardı; insanoğlu belli nedensel etkilerle açıklanabilecek bir yapıya ya da öze sahip değildir. Ülgener'in ifadesiyle insan manevi ve fikri bütünlüğü ile var olan bir varlıktır, o da zihniyettir. Bütün bunlar yok sayılırsa insan yok sayılmaktadır. İşte Ülgener'in sancısı buradadır. İnsanın kendini var eden özüyle olan sorunudur. Bu da Ülgener'de zihniyete tekabül etmektedir. Ülgener'e göre iktisat ilmi ne kadar sermaye, üretim ve teknoloji üzerine inşa edilirse edilsin, insan sermayesi olmadıkça bir sonuca ulaşamaz. Bu anlamda insan bir madde değildir. Maddi manevi ve fikri boyutlarıyla her yönlüdür.

Bu çalışma; çeşitli başlıklar altında Ülgener'in zihniyet anlayışını anlamaya çalışmaktadır. Öncelikle zihniyetin ne olduğuna, Ülgener'in iktisat zihniyeti ile iktisat ahlâkı arasındaki ayrımına değinildikten sonra iktisat-zihniyet ilişkisine ve Ülgener'in modern iktisat bilimine yapmış olduğu çeşitli eleştirilere yer verilecektir. Ancak burada Ülgener'in Osmanlı ortaçağ esnaf zihniyetine ayrıntılı değinilmeyecektir. Diğer bölümde ise Ülgener'in dinin nasıl bir zihniyet ve iktisâdi ahlâk oluşturduğu Ülgener'in çalışması üzerinden ele alınacaktır. Aynı zamanda zihniyete kaynaklık edebilecek edebiyat gibi sanat dalları yine Ülgener'in görüşleri çerçevesinde anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. ZİHNİYET

Batı'da Rönesans ve Reform ile başlayan Aydınlanma süreci, sosyo-kültürel gerçekliğin içerisinde de kendini göstermiştir. Bu süreçten sonra kilisenin etkisinde bulunan siyaset, bilim ve akıl gibi toplumun temel taşları sayılacak kurumlar kilisenin etkisi altından çıkmıştır. Bu süreç Batı'da bir ilerleme olarak addedilirken, kilise tarafından kabul edilen metafizik şeyler yerini mutlak akla bırakmıştır ve bu dönüşümden sonra akıl, kilise ve onun yaptırımlarına karşı üstün bir konuma gelmiştir (Ülgener, 2006, s. 35).

Batı'da bu tür ilerlemeler gerçekleşirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme süreci yaşanmaya başlamıştır. Özkiraz'a göre Ülgener çalışmalarında bu geri kalmışlığın nedeni üzerinde durmaktadır. Özkiraz'ın ifadesiyle;

“Osmanlı toplumu ile Batı'nın birbirinden ayrılış noktası Sabri Ülgener'e göre 'kazanma ihtirası' ya da 'kabına sığmayan macera hevesi'nin birinde bulunup diğerinde bulunmaması değil, tarihsel zihniyet farklılaşmasıdır” (Özkiraz, 1999, s. 143)

Ülgener'e göre zihniyet, hangi yönde benimsenmiş ise o yönde ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Ülgener zihniyeti, ahlâk kuralları ve dini kurallardan ayırt etmektedir. Ona göre; faiz yasağı ve zekât iktisâdi bir faaliyet olarak görünmektedir ancak bunlar dinin temel yasakları ya da emridir. Burada bir sorun olmamakla beraber kişinin iç dünyasında bir etki uyandırırorsa ahlâki tavır burada ortaya çıkmaktadır. Ülgener iktisâdi zihniyet ve ahlâk arasındaki ayrımı şöyle ifade eder;

“İktisat ahlâki ve iktisat zihniyeti! Biri uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi! Öbürü gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı! Gerçek davranışında sürdürdüğü diyoruz. Bununla anlatmak istediğimiz söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiil ve adeta elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır”(Ülgener, 2006, s. 17)

Ülgener'e göre zihniyet ve ahlâk arasında kesin net bir ayırım ya da ölçü yoktur. Ölçünün olmaması sınıflamamanın olmayacağı anlamına gelmemektedir.

2. İKTİSAT ve ZİHNİYET

Sabri Ülgener, Batı'da gerçekleşen çeşitli dönüşümler sonucu ortaya çıkmış olan modern iktisat biliminin soyut insan varsayımına çeşitli eleştiriler yapmıştır. İktisâdi faaliyetlerin toplumlara ve insanlara has özelliklerinden, bilim adına ya da evrensel düzen için ayrılmasına, insanın millî ve kültürel değerini ortadan kaldıran bu anlayışa karşı çıkan Ülgener, iktisâdi faaliyetin, insan zihniyetinden bağımsız ele alınamayacağını vurgulamaktadır. Ülgener'e göre klasik iktisat mücerret soyut bir insandan kendisini kurgulamaktadır. Ancak insanın maddi boyutu ya da sosyal gerçekliğin maddi boyutu sadece bütünün bir kısmını kaplamaktadır, eğer maddi harici unsurlar ortadan kaldırılırsa geriye

hiçbir şey kalmayacaktır. Çünkü insanı var eden onun milli ve manevi değerleridir. Dolayısıyla modern iktisat farklılıkları ortadan kaldırarak Ülgener'in bir ifadesiyle “emtia yığını yahut kemiyet miktarı” haline gelmiştir. Yani nesnelere sadece alınıp satılan eşyalar gibi ele alınır olmuştur. Bu durumda da sahip olunan malın ya da paranın manevi hiçbir değeri kalmamıştır. Ancak zihniyet mevzusu iktisâdi faaliyetlerde son yıllarda tartışma konusu haline gelmiştir. Ülgener'e göre zihniyet “fikri ve manevi bütünlerdir”. Bu şu anlama gelmektedir. İnsanlar hayatlarında her ne kadar maddi harici unsurları gözetmeden hareket edeceklerini düşünseler de ananelerde, gelenek ve göreneklerde mutlaka etkileneceklerdir. Dolayısıyla bu etkilenme kendisini iktisâdi faaliyetlerde de gösterecektir. Ülgener'e göre insanlar bunu meşrulaştırmaya çalışırlar. Örneğin; hem ziyaret hem ticaret sözü tam olarak bunu ifade etmektedir. Buradaki ayrım farklı zihniyete sahip olan insanların iktisâdi faaliyetlere bakış açılarındadır. Sürekli kazanmak sermaye artırmak için hareket ettiğini kabul ettiğimiz rasyonel batılı insan bir koşuşturma içerisindedir. Kârını düşünen, sürekli dinamik bir şekilde çalışan insanda; ananın, göreneğin ve geleneğin, bir işte uzun yıllar kalıp orada bir işin ilmini öğrenmenin hiçbir izi görülmemektedir. Çünkü bu insan kazancını arttırma inancıyla hareket etmektedir. Bu tip insan klasik iktisatçıların varsaydığı *homo economicus*'tur. Rasyonel insan bu şekilde hareket ederken bir de bu davranışın tam zıddında var olan başka bir birey vardır. Bu birey sadece gündelik geçimi için çalışan, gününü kurtarmayı kendisine dert eden, onun haricinde başka türlü kârı, sermayeyi, büyümeyi kendisine dert etmeyen bireydir. Hatta ve hatta fazla parayı kendi irfanına bir zarar olarak görmektedir. Çünkü inancı gereği bunu yapmaktadır. Evliya Çelebi bu konuyu seyahatnamesinde şöyle ifade etmektedir;

“Akil ve Agâh o kimsedir ki kendi nefsi umurunda ve dünya hususunda asla bir gam çekmez ve emelin kastedip sabaha sahip çıkmaz bir ibadet de kuvvet bulacak ve rahî irfana salık olacak miktardan ziyade maişet fikrin etmez.” Bir başka şey, “dünya umuruna zarureti vaktinde ancak haceti kadar gitmektir.”(Hakkı, 1294'ten , akt. Ülgener, 2006, s. 264)

Evliya Çelebinin üzerine durduğu bu hususlar zihniyete ait fikri düşünceleri ifade etmektedir. Ülgener' in zihniyet konusu üzerine durduğu zamanlar Osmanlı'nın 12. ve 14. yüzyılları arasına denk gelen, ortaçağ dediği bir zamana denk gelmektedir. Dönemin esnaf zihniyeti üzerine çalışmıştır ancak zihniyet mevzusunun oldukça karmakarışık bir yapıya sahip olduğunu, bundan dolayı bir bölgede yukarıda bahsedildiği gibi iki farklı zihniyet sahibi insan tipinin de olabileceğini belirtmiştir. Durum böyle iken başvurulan kaynaklarda hassas

olunması gerektiğini belirtir. Özellikle o çevreyi bilmeyen kimselerin yazdığı eserlere itibar edilmemesi gerekir. İktisâdi zihniyet konusu ne kadar karışık olsa da iktisadın ahlâki boyutuyla doğrudan ilişkilidir. Genel geçer yasaların varlığını kabul eden modern iktisat, kültürel ve toplumsal farklılığı göz ardı etmektedir.

Ekonominin işleyişi farklı kültürlerde toplumlarda farklı şekilde olmaktadır. Türkiye’de bu durum manevi kültürel gelenek göreneklerle işlerken başka toplumlarda bireyin toplumdaki konumuyla doğrudan ilişkilidir. Türkiye’de de hem ziyaret hem ticaret sözüne baktığımız zaman ekonomik faaliyetler manevi bir değer ile bütünleşmiştir. İktisâdi ilişkilerde kültürler arası zihniyet farklılığının dikkate alınması gerektiğini söyleyen Ülgener kişinin davranışlarında sahip olunan zihniyetin etkisine vurgu yapmaktadır.

Ülgener’e göre Batı’da Werner Sombart, Max Weber gibi düşünürler bu klasik iktisat anlayışını eleştirmişlerdir. Aynı zamanda bu düşünürler bir zihniyet analizi de yapmışlardır. Ülgener göre etraflı bir zihniyet analizi yapabilmek için Sombart’ın zihniyet analizini temel alarak yerel kültüre dair bir analiz yapmıştır. Ülgener’e göre Sombart zihniyet analizinde üç noktaya işaret etmiştir. Bu ayrımında Sombart iki farklı anlayışın karşılaştırmasını yapmış ve bir ayrıma gitmiştir. Birincisi; insanların iktisâdi faaliyeti gerçekleştirme durumuna göre. Burada insanlar ya ihtiyaçlarını gidermek için ya da kâr etme amacıyla iktisâdi faaliyeti gerçekleştirmektedir. İkincisi; insanların üretim için gerekli araçları neye göre belirlediği ile ilgilidir. İnsanlar üretim için araçlarını geleneğe göre ya da rasyonel olarak seçmektedir. Ülgener, Sombart’ın ilk ayrımının esnaflar çerçevesinde geçerli olabileceğini ifade eder. Kapitalist müteşebbislerin olduğu çevrede bile insanlar sadece basit maişet derdindedirler. Dolayısıyla insanlar üzerinde de bunun etkileri görülmektedir. Batı’da olduğu gibi rasyonel dinamik bir hayat ve kâr gütmeye amacı yoktur. Durağan, statik bir yaşam vardır. Ülgener, Sombart’ın bu ayrımı ihtiyaç teminine göre değil de kavramsal olarak dinamik ya da statik olarak ayırt etmesinin daha yerinde bir ayrım olacağını ifade eder. Ülgener’in ikinci ayrıma getirdiği açıklama ise Osmanlı’da var olan usta-çırak ilişkisi üzerindedir. Ona göre Osmanlı da insanlar herhangi bir zanaat öğrenmek istediğinde kimden öğreneceğini önceden belirler ve bu zanaati, o işin ustası kabul edilmiş kişilerden öğrenirdi. Öyle ki bu geleneğin dışına çıkmak ciddi tepkilere yol açardı. Sombart’a göre bireyin rasyonel seçimi Batı’da ciddi dönüşümler sonucu ortaya çıkmaktadır. Üçüncü ayrım ise ona göre gereksizdir. Diğer iki ayrıma bakarak bu çıkartılabilir (Ülgener, 2006, s. 36). Ülgener’e göre iktisat ve zihniyet ayrılmaz iki kültürel bütünlüktür. Kişinin sahip olduğu zihniyet anlayışı, onun iktisâdi faaliyetlerine de yön ve şekil vermesinde etkili olmaktadır.

Buğra'nın ifadesine göre iktisadın bugünkü krizlerinin altında benimsemiş olduğu yöntem yatmaktadır. Çünkü gerçek insan bütün boyutlarıyla sosyal gerçekliğin içerisinde.

3. DİN ve ZİHNİYET

Ülgener'in zihniyet çalışmalarında din önemli bir yer kaplamaktadır. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Weber'den etkilenmiştir. Onun İslâm dini üzerine yapmış olduğu analizlerine ciddi eleştiriler yapmakla beraber, Weber'in Protestan ahlâkının kapitalist ruhun oluşması üzerine yaptığı etkiyi inelediği çalışması Ülgener için temel kaynak olmuştur.

Ülgener'e göre eğer çıkış noktamızı din faktörü olarak alıyorsak; karşımıza dünyanın sorumluluğunu üstlenme bakımından iki tip birbirinden farklı insan ortaya çıkacaktır. Bu insanlardan birincisi; dünya nimetlerinin kendisi ile Tanrı arasında bir engel oluşturacağını düşünüp buna göre dünya malından uzak duran insan, ikincisi ise; dünyayı iyilikleriyle ve kötülükleriyle göğüs gerilmesi gereken bir yer olarak görüp her türlü zorluğa katlanan insandır. Ülgener, bu iki insan tipinin dünyaya bakış açısını iktisâdi faaliyet üzerinden açıklar. Ülgener'e göre iktisâdi faaliyet zamana, mekâna ve eşyaya karşı bir mesafe alıştır. Yani kişinin eşyayla, mekânla ve zamanla kurduğu ilişki ve atfettiği değerdir. Kısaca Ülgener bunu kişinin klişe olarak söylediği “dünya”ya bakışı olarak ele almaktadır. Dolayısıyla “dünya”ya atfedilen değer iki insan tipinde de farklılık gösterecektir. Ülgener'in Weber'den aktardığına göre bu iki insan tipi farklı iki coğrafyaya sahip insanlardır. İlk insan tipi Weber'e göre; Uzakdoğu'nun mistisizmi içerisinde yer alırken, ikinci tip insan ise; Batı'nın rasyonel ve asketik ruhunda bulunmaktadır. Weber böyle coğrafik bir ayırım yapmış olsa da Ülgener, Weber'in İslâm dini için söylemiş olduğu ifadelerde, bu ayırımın gerçekliğin tarihsel boyutunu göz ardı ettiğini söyler. Çünkü Uzakdoğu'da mistik tasavvufi içe kapanık din anlayışı İslâm'ın kuruluş döneminden asırlar sonraya tekabül etmektedir. Dolayısıyla Weber Batı rasyonalizminin karşısına gerçekliği ve tarihsel gelişimi dikkate almadan Uzakdoğu'nun mistisizmini koymuştur. Ayrıca Weber bu şekilde ifade etmiş olsa bile Ülgener'e göre aynı yerde iki farklı dünya anlayışına sahip insan var olabilir. Bu nedenle din, iktisat ilişkisinde bir zihniyet analizi yapılırken, aradaki bu renk tonlarına çok dikkat edilmelidir.

Ülgener'in din ve tasavvuf analizlerinde önemli bir ayırım karşımıza çıkmaktadır. Bu taban ve tavan ayırımıdır. Ülgener'e göre üst düzeyde şekillenen fikir ve inançlar bazen içi boşalarak, asli kimliğini yitirerek tabana inmektedir. Bu durumda o fikir ve inançtan geriye sadece ibadet tarafı hariç bir halk inancı kalmaktadır. Ülgener'e göre dikkat edilmesi gereken;

“Çoğunlukla görülen ve bilinen odur ki din kuralları yığının anlayacağı seviyenin üstünde tutulmuşsa resmi (şer’i) dinin altında ikinci (sekondaire) bir tabaka olarak kütleye mahsus ve onun kolay sindirilebileceği basit imajlardan kurulu bir inanç türü ortaya çıkar. İktisat ahlâkının ve yerine göre zihniyetinin tarih boyu kaderini belirleyecek olan kilit faktörlerden biri burada yatıyor olmalıdır.” (Ülgener, 2015, s. 37)

Zirve ve taban arasındaki ikilik, dinin kurulma aşamasında çıkıp artık derinleşmeye başlayınca görülmüştür. Bu durum mistik ya da riyazetçi anlayış arasında farklılık göstermemektedir. Çünkü maddenin kir ve pasından arınma ihtiyacı aynı zamanda belirli seçilmiş kişiler tarafından arındırılmayı gerektirmektedir. Bu arındırma aşamasında insanlar kendilerine bir temsilci aramaktadırlar. Bu genellikle yığın tarafından kabullenilen özelliklere sahip seçkin kişiler olmaktadır (Ülgener, 2015, s. 38-39).

Ülgener’e göre İslâm’ın kuruluş döneminde böyle bir ikiliğe müsaade edilmediği için bu ikilik daha sonra tasavvufun oluşmasıyla ortaya çıkmıştır. Batı’da ise Katolik Kilisesi için aynı durum geçerlidir. Ancak Batı’da Protestanlığın karşı çıkışı ile bu ikilik ortadan kalkmış, yerini rasyonel düşünen ve Kilise gibi bir otoritenin altından çıkmış insan tipi almıştır. İslâm dünyasında ise içine kapanık tabanın tavanı beslediği bir üretim ve tüketim biçimine dönüşmüştür. Ülgener’in bu ayrımı tasavvuf noktasında karşımıza daha net çıkacaktır.

İslâm dini Weber’e göre tüketim, gösteriş ve savaş dinidir ve bu analizini şu nedenlere dayandırmaktadır; toplum yapısı ve kuruluşu itibariyle cihat anlayışını benimsemiş, aynı zamanda politik yönü, inanç yönünü bastırmış ve ganimet kazanma yolları da üretim, tüketim ve ticarete üstün gelmiştir. Dolayısıyla Ülgener’e göre bu açıdan bakılınca geriye cihat ve ganimet için savaşılan erden başka bir şey kalmamaktadır. Kuruluş döneminden sonra ise bu süreç yerini tasavvufa bırakarak içe kapanık durağan bir hal almıştır. Weber feodal bir bakış açısıyla baktığında iki şey görmektedir. Birincisi; kazanma yolu olarak savaş ve dolayısıyla ganimetler, ikincisi; tüketim anlayışı olarak gösterişçi bir davranış.

Bunun dayanak noktası ise Ülgener’e göre “Tanrı kuluna dünyalık vermişse bunun gözle seçilebilir izlerini de onda görmek ister” ifadesidir. Ülgener’e göre Weber, bu ifadeye dört elle sarılmaktadır. Çünkü aradığı zıtlığa zemin oluşturabilecek bir şey bulmuştur. Ülgener’e göre Weber’in böyle bir çıkarımda bulunmuş olmasının sebebi İslâm dinini gerçek manada anlamamış olmasıdır. Gerçek amaç; Doğu’yu Batı’ya bir kontrast olarak ele almaktır. (Ülgener, 2015, s. 61). Bir anlamda Weber Batı’nın karşısına zıt bir örnek koymaktadır. Batı

tüketim, gösteriş ve savurganlık değil kazanma ve biriktirme anlayışına sahiptir. Böylece kendi argümanlarının gerçekliğe uygun olduğunu kanıtlayan bir alan bulduğunu düşünmektedir. Weber İslâm'a savaş dini demekle kalmayıp aynı zamanda feodal bir yapıya sahip olduğunu ve şehirlerin ticaret merkezi olmaktan ziyade politik bir merkez olduğunu söylemektedir. Weber'e göre Hıristiyanlık başından bu yana esnaf ve zanaatkâr sınıfının üzerinde yükselmiştir. Ülgener Weber'in bu ifadelerine Kuran'dan ayetlerle karşılık vermiştir. Ayette “Onlar ki doğruyu verip karşılığında sapıtmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kâr bırakmaz” (Ülgener, 2015, s. 74-75). Ülgener'e göre eğer İslâm sadece bir savaş dini olsaydı tek bir cümlede kâr, zarar ve ticaret gibi kavramları kullanmazdı. Hem de bu ticaret küçük esnaf arasındaki ya da şehir içi değil şehirlerarası bir ticarettir. Dolayısıyla İslâm dinini sadece üretimi ganimetten elde eden savaşçı dini olarak tanımlamak gerçeklikten kopuktur (Ülgener, 2015, s. 55-64).

Ülgener'e göre İslâm'ın “dünya”ya bakışını yani iktisâdi faaliyet boyutunu ele aldığımızda bazı şeyler rahatlıkla görülebilmektedir. Birincisi İslâm dini, kibir, gurur gibi duygular ortaya çıkarmadığı sürece dünya malına karşı değildir. İkincisi; çevreye karşı tavır ve tutumlarında cemaat üstü bir davranış sergilemektedir. Düşmanlarına dahi hoşgörü ile yaklaşmaktadır. Üçüncüsü; zamana karşı tavırlarında sadece bugünü değil yarını da düşünmektedir. Hatta bir hadis üzerinden örneklendirir Ülgener; “Ehli iyalinin bir yıllık geçimine medar olacak rızık ve zahire toplamak kişinin diyanetine ne güzel destektir”. İslâm kişinin mal ya da servet sahibi olmasına karşı değildir. İslâm tam da Weber'in dediği şekline karşıdır; savurganlığa, israfa ve gösterişe. Hatta bu tür davranışlar oluştuğunda kısıtlamalar getirilmiştir.

Ülgener'e göre; İslâm'ın kuruluş döneminde dünyaya bakış açısında aşırı sınırlamalar görülmemekle birlikte tarihsel süreçte İslâm, tasavvuf ehlinin içinde, sınırlı içine kapanık bir hal almıştır. Tasavvuf Ülgener'e göre “Orta Asya ve kısmen Hint ve İran karışımı inançların (orada belki ilk Hıristiyan ve Yunan etkileri de mevcut) İslâmi unsurlarla yoğrulduğundan vücut bulmuş bir gövde akımı”dır (Ülgener, 2015, s. 91). Bu akım tarikatlarla birlikte peşine taktığı milyonlarca insanı sürüklemiştir. Dönemin siyasi etkilerine bakıldığında Moğolların istilası ve binlerce insanın yerinden yurdundan olması durumu vardır. Ülgener'e göre bu gibi nedenlerden dolayı tasavvuf insanlara güvenli huzurlu bir ortama sahip olma imkânı sunmuştur. Bir anlamda tasavvuf baskıcı dünyaya karşı bir sığınma yeri olarak görülmüştür. Milyonları peşinde sürükleyen bu akımın, çağın dünya görüşünü etkilememe gibi bir şansı

yoktur. Ülgener analizlerinde tasavvufun temel ilkesi olan teslimiyet ve bağlılık üzerinde hareket etmiştir.

“Tanrı katında nefsinin yok etmek ve o yoklukta varlığı bulmak” (Ülgener, 2015, s. 93). Ülgener’e göre bu anlayış kişinin tamamen dünyadan elini eteğini çekmesi ve Tanrı’nın dünyadaki bir araç ya da aleti değil kaza ve kaderin pasif bir taşıyıcısı durumuna gelmesidir. Tanrıyı kendisinden uzak ve ulaşılamaz bir varlık olarak gören insandan Tanrı ile tek varlık, tek vücut olma durumuna gelen insan kendisine yol gösterecek kişilere ihtiyaç duymuştur. Bunlar da pir ve şeyhler olmuştur. Böylece bu durumun sonucunda ortaya çıkan şey, şeyh ya da pire koşulsuz şartsız teslimiyet ve bağlılık olmuştur. Çünkü bunu gerçekleştiremeyen insan selamete erememektedir. Ülgener burada İslâm’ın ilk zamanları ile tasavvufun geliştiği zamanlarda iki farklı anlayışın geliştiğini ifade eder. Yani insanların “dünya”ya bakış açısı değişmiştir. İnsan İslâm’ın ilk döneminde dünya ile büyük bir uyum içindeyken tasavvufun oluşması ile birlikte dünya ile ilişkisini neredeyse kesme gelmiştir.

Yukarıda da değinildiği gibi dünyanın sorumluluğunu alan, zorluklara göğüs geren insandan her şeyi boş vermiş ve dünya malından uzak duran bir insana dönüşmüştür ve bu insanlar anlayışlarını yerleşik hale getirmiş ve toplumun değerleriyle oluşan fütüvvetnameler ile devam ettirmişlerdir. Fütüvvetnameleri, esnaf ve zanaatkârlar oluşturmaktadır. Aynı ortamda bulunup aynı sorunlardan dertleri olan insanların birbirini etkilememesi neredeyse imkansızdır. Ülgener’e göre; esnaf ve zanaatkârlar, fütüvvet adlı yazılı kurallara göre hareket etmektedirler. Burada aynı tasavvufta olduğu gibi üstte yer alan bir kişinin sözü dinlenir ve ona göre hareket edilmektedir. Dini kurallar ve kaidelerden uzaktırlar. “Fütüvvet el açıklığı, konukseverlik, yerine göre zulüm ve kahr görmüşlere sahip çıkma ve o yolda gözünü budaktan esirgememe manasında bir cesaret bir ve yiğitlik karşılığı olarak kullanılmıştır” (Ülgener, 2015, s. 116) ve takipçileri ahiler olarak bilinmektedir. Ancak zaman içerisinde dini bir kılıfa da bürünmüşlerdir. Çünkü bu kullanmış oldukları dini-mistik kılıf kendilerine bir korunma sağlamaktadır. Böylece toplumun değer ve normlarıyla oluşan yapı yerini mistik bir inanca bırakmış oluyordu. Otorite ve gelenek de aynı zamanda şeyhe geçmiş oluyordu. Dolayısıyla şeyhin tabanın dünya görüşünü etkilememesi gibi bir şey söz konusu olamamaktadır. Bu ilk önce kişinin dış görünüşünde görülebilir. Şeyhi gibi sakal bıyık bırakma, onun gibi tekerlemeler getirme, onun gibi göz döndürme rahatlıkla görülmektedir (Ülgener, 2015, s. 121-122).

Ülgener için gerekli olan bunlar değildir. Tasavvufun “dünya”ya bakış açısında nasıl bir etkisi olduğudur. Ülgener’e göre; prekapitalist insan biriktirmeden yana değildir. Gücü yettiği kadar bol yaşamaya çalışmaktadır. Bunu tasavvufa getirip dayandırmak doğru değildir. Ancak tasavvufun etkisini de göz ardı etmemek gerekir.

“Profan dediğimiz dünyevi ahlâk ve siyaset anlayışı üstte ve yukarıya tüketim ve harcama kapılarını sonuna kadar açarken altta ve aşağıya doğru sıkı sıkıya bağlı tutmakta kararlı ve ısrarlı olmuştur. Hanedan rütbe statü şartları yeterli olana kapı açıktır. Orta ve ortadan aşağısı o halde gereken desteği bir başka yerde ve başka kaynakta arayıp bulabilir.” (Ülgener, 2015, s. 124)

Ülgener’in yukarıda bahsettiği gibi, tavan kısmına bütün hizmetler sonuna kadar açılmışken taban kısıtlanmıştır. Tabandaki birinin tavana çıkması çok zordur. Çünkü otorite sınırlı sayıda kişinin üzerinden ilerlemektedir. Tasavvufta dünya malına verilen önem kişinin mertebesine zarar vermektedir. Bu anlayış, tabanda dünya malına karşı bir ilgisizlik oluşmasına neden olmuştur. Artık toplumda dünya malı kazanılması, biriktirilmesi gereken bir şey olarak değil, sadece tüketilmesi gereken bir şey olarak görülmeye başlanmıştır. Diğer taraftan İslâm’ın ilk dönemlerinde, her ferdin kendi ailesini geçindirmesi için çalışması gerektiği, böylece çalışmanın rütbe, nam ya da saygınlığa göre değişmediği bir anlayış vardır. Ancak tasavvuf ehline gelince bu anlayış değişmiştir.

“Tarikatlarla birlikte kendilerini tamamıyla züht ve irşada tarafına adanmış bir lider takımının ve teşekkülü ile beraber geçimlerini sağlamak görevi ve sorumluluğu da tabana itilmiş olacaktı. İslâm’da yardım, veren el alan elden üstün sayılırken şimdi tersine yardım eli üstten alta indirilmiştir. Üsttekini beslemek ayakta tutmak alttakinin görevidir.” (Ülgener, 2015, s. 133)

Otorite belirli bir çerçeve içerisinde tutulmuştur. Aynı zamanda yukarıda da bahsedildiği gibi taban ile tavan arasında hep bir sınır vardır. Ülgener’e göre, üstte var olan anlayış tabana süzülerek gelmiştir. Kimliğini aslını kaybetmiştir. Aktarılma esnasında “basitleşme, boşalma ve sığlaşma” olması kaçınılmazdır. Geriye dönüp bakıldığında ise içe kapanık bir tasavvuf topluma yayıldıkça benimsenen kısıtlanan ölçütler esnemeye başlamaktadır. Bu durumu Ülgener Ziya Paşa’dan aktardığı bir söz ile açıklamaktadır; “Bizde kalenderane bir itikat vardır ki her ne yaparsa Allah yapar. Emekler, sa'yler hep beyhudedir derler”. Ülgener’e göre burada Ziya Paşa’nın bahsettiği kalender, içine kapanık dünyadan elini eteğini çekmiş bir tarikatın mürididir. Ziya Paşa bu sözü kalender için kullanmıştır.

Ancak halk bunu dünya adına bir boş vermişlik olarak algılayıp bu anlayış içerisinde yaşamaktadır. Böylece sadece dar bir alana ait olan anlayış, tabanda binlerce kişiye bir dünya görüşü olmuştur. Dolayısıyla asırlarca sürececek bir zihniyetin oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Bir dönemin iktisâdi zihniyetini araştırmak için dönemin dini ve ahlâki kurallarını ele almaktan ziyade geçmiş zamanlardan o döneme kadar süzülerek gelmiş olan fikirlere bakmak gerekir. Bu fikirlerin oluşturmuş olduğu davranış biçimlerine bakılmalıdır. Birçok değişimle gelen bu fikirler asli, var olan dini kurallardan kaynaklardan çok daha etkili bir zihniyet ve ahlâki yapı oluşmasına neden olmaktadır (Ortaköy, 2014, s. 83). Sayar'a göre Ülgener'i rahatsız eden şey zihniyet ve ahlâki yapımız üzerindeki dini etkenlerin bir evrad ve erkan masalı olarak görülmesidir. Çalışmalarıyla da bunun masaldan ziyade gerçekliğin yönü olduğunu ortaya koymuştur.

4. SANAT ve ZİHNİYET

Zihniyetin oluşumunda yukarıda tartışıldığı gibi birçok toplumsal etken mevcuttur. Ülgener zihniyetin nasıl oluştuğu üzerinde durduğu kadar zihniyet analizlerinde nerelerden yararlanılması gerektiği konusu üzerinde de durmuştur. Bu kaynaklar arasında ahlâki kurallar, mevcut üretim araçları, seyahatnameler sayılabileceği gibi bir diğer önemli kaynak da sanat eserleridir. Ülgener açısından sanat eserlerinin zihniyet üzerinde iki farklı etkisi görülmektedir. İlk olarak sanat eseri insanlar üzerinde “şekillendirici” bir etkiye, ikinci olarak ise “tanıtıcı” bir etkiye sahiptir. Sanat eserinin şekillendirici etkisi roman ya da piyes kahramanlarının taklit edilmesi, tanıtıcı etkisini ise Ülgener'in zihniyet tanımındaki “söz ve deyim halindeki ifade kalıpları”nı yansıtmadır.

“Değişik bir doktrinin veya bir felsefi sistemin havada bulutlar arasında bıraktığını basit bir pendnamenin renkli ve çarpıcı anlatım gücü ile halk idrakine getirip oturttuverdiği ve öylelikle ayağını toprağa bastırduğu çok görülmüştür” (Ülgener, Tarihsiz, s. 23)

Sosyal gerçeklikte bireyin tasavvurunda bulunmayan birçok felsefi kavramı kültürel gerçekliğin içinde var olan sanatçının ifade etmesi zihinlerde daha fazla etkili bırakmaktadır. Dolayısıyla sanat eseri Ülgener için okunması gereken bir metin olarak görülmektedir. Bu açıdan Ülgener, sanat tarihçisine bir görev yüklemektedir. Sanat tarihçisi hem sanatın özüne varmalı ama bir yandan da sanattaki sosyal, siyasal ve kültürel yansımalara da dikkat etmelidir. Bir şiirde, romanda ya da bir fırça darbesinde çağın iktisâdi, kültürel, dini ve siyasi

anlayışı görülebilmektir. Dolayısıyla sanat tarihçisi, sanat eserini sanat olarak değil toplumun bir yansıması olarak da okumalıdır (Ülgener, Tarihsiz, s. 24).

Ülgener'in ifadesiyle, dönemin zihniyetini bulabileceğimiz kaynaklar, edebi eserlerdir. Bu eserler yıllarca birikmiş fikirlerin, inançların dışa vurumu şeklinde kendini göstermelidir. Sanat eseri bunu çizgileriyle, nakışlarıyla, fırça darbeleriyle ortaya çıkarmalıdır. Ancak ele alınacak sanat eserine de dikkat edilmelidir. Çünkü farklı toplumsal çevreleri ele alabilirler. Ülgener'in Fuat Köprülü'den aktardığına göre, toplumda sınıf farklılıkları olabilir. Bu nedenle farklı sınıfların üretmiş olduğu edebi eserler de birbirinden farklı olacaktır. Ülgener, Osmanlı'da iktisâdi, dini zihniyet analizi yaparken iki şairden yola çıkmıştır ve bu şairler Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı iki alanını temsil etmektedirler. Biri merkezden uzak, taşrada yaşamış, diğeri ise tam da merkezde yetişmiş ve o ortamın halini görmüştür. Bu şairler Ruhi ve Ziya Paşadır (Ülgener, Tarihsiz, s. 28-31).

Osmanlı İmparatorluğu farklı iki yaşam tarzına sahiptir. Bunlardan ilki taşra, ikincisi saltanat merkezidir. Taşra kendi içerisinde eşraf, ayan, tarikat, loncalar gibi çeşitli unsurları barındırırken merkezde ise bir bürokratik yapı söz konusudur. Her iki alanın da kendi içerisinde yükselme, ilerleme yöntemi vardır. Merkezde evlilik, nüfuz, göze girme söz konusu iken taşrada bir Pir'e, tarikata bağlı olmanın üstünlüğü vardır. Ruhi ve Ziya Paşa bu iki farklı anlayışın sözcüsüdür. Terkibi bentlere bakarak bunu rahatlıkla görebiliriz. Örneğin; Ruhi taşrada bir şeyhe bağlı olmanın yararını şu dizeleriyle dile getirir;

“Bir kimseyi kim cübbe vü destar ile görsen

Eylersin ânın cübbe vü destarına ikram”

Ülgener'e göre bu dizeler Ruhi'nin dönemin cehaletine ve sadece görünüş ile kazanılan saygınlığa karşı olmasının bir göstere midir. Bu iki şair de birbirinin zıttı olan karakterler olarak karşımıza çıkmakla birlikte Ülgener'e göre zihniyet analizi yaparken sadece iki şairden birine bakarak genelin zihniyetini açıklayamayız. Dolayısıyla toplumun farklı kesimlerinin kendilerinin temsili olarak görmüş oldukları sanat eserleri dikkatle seçilmelidir. Bu seçimlerde toplumun yapısı hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. Ona göre seçilen eser ile bir zihniyet analizi ortaya konulmaya çalışılmalıdır (Ülgener, Tarihsiz s. 41-46).

SONUÇ

Sabri Ülgener iktisatçı kimliği ile bilinmekle beraber aslında O, sosyoloji ve tarih ile harmanladığı toplum bilgisinden zihniyet analizi yapmıştır. Zihniyet kavramı onun çalışmalarının temel taşıdır. Batı’da Weber ve Sombart gibi düşünürlerin fikirlerinden hareket ederek Osmanlı’nın gerileme dönemini incelemiştir. Ülgener “Ortaçağın statik ananeci zihniyetini hazırlayan ve temadi ettiren amiller neler olabilir?” (Ülgener, 2006, s. 173) ya da tam tersi, Batı’dan farklı olarak ne gelişti ya da değişim neden gerçekleşmedi sorusu üzerinden bir araştırma yapmıştır. Bu çalışmada dönemin iktisâdi, dini ve tasavvufi anlayışı üzerinde durmuştur. Batı’da kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkışına neden olan sebepler üzerine birçok düşünür çalışmıştır. Ülgener’e göre bunun nedenini Marx, maddi nedenlere bağlarken, Weber ise asketik ruha bağlamaktadır. Ülgener için böyle rasyonel bir sistemin oluşması için maddi nedenler göz ardı edilemez. Fakat şu ayrıntıya da dikkat edilmelidir; “Aynı mabuda tapmayan iki kavim toprağı aynı şekilde ekmez”. Bu ifade Ülgener’e göre din ve zihniyet arasındaki önemli bir ilişkiyi ifade etmektedir (Ülgener, 2006, s. 187). Ülgener’e göre ifrat ve tefrit ayrımında salt indirgemeci olunmamalıdır. Ancak hangi yöne dönse orada bir zihniyet etkisi gören Ülgener, insanı salt doğa yasalarıyla açıklamaya çalışan materyalist anlayıştan ziyade insanın mânâ yönüne vurguyu önemsemiştir. “Tabiat ilminin pozitif olarak dış verilere dayalı açıklayıcı metoduna karşı manevi ilmin mânâ ve espri tarafına yönelik anlayıcı metodu...” (Ülgener, Tarihsiz, s. 27) diyerek insanın iç dünyasına verdiği önemi göstermektedir. Aslında Ülgener’in ulaşmaya çalıştığı şey insanın maddi manevi değerlerinin önemini vurgulayarak bütün bu geri kalmışlığın nedenlerinden sadece biri olarak gördüğü zihniyetin arka planını anlamaya çalışmaktır. Sayar’ın ifadesiyle “Ülgener Hoca dikkatlerimizi iki asırlık çağdaşlaşma sürecinin yer yer tıkanması gerçeğinin dip köklerine çekti” (Sayar, 1987, s. 27-34). Onun için geri kalmış olmanın çok farklı âmil ve saikleri olabilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme döneminde ekonominin durgun, mistik bir hal almasında tasavvufun etkisinin göz ardı edilemeyeceğini belirtir. Diğer taraftan modern iktisat biliminin ciddi eleştirilerini yapmaktadır. Benimsenen metodun kültürel farklılıkları göz ardı ettiğini ve bunun “insanı” ortadan kaldırmak olduğunu ifade eder. İnsan maddi manevi değerleriyle bir bütündür. Bunlar ayırt edilemez. İnsan dünya görüşünü sahip olduğu bu değerler ile belirler ve bu değerlere göre hareket eder. İşte Ülgener’e göre bizi Batı’dan ayıran şey bu zihni, fikri farklılıklardır. Bu farklılıklar ise dönemin içerisinde iktisâdi, dini, siyasi ve edebi süreçleriyle harmanlanmış bir desen oluşturmaktadır. Ülgener ise bu deseni oluşturan kaynakları iktisat bilgisiyle yeniden okuyarak sorunun kaynağını ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Buğra, A. (2013). İktisatçılar ve İnsanlar, İletişim Yayınları

Hakkı, İ. (1294). Marifetname, Akt. Sabri F. Ülgener

Ortaköy, S. (2014). Sabri Ülgener ve Max Weber' de İktisâdi Zihniyet, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi

Özkiraz, A. (1999). Sabri F. Ülgener' de Zihniyet Analizi, Yayınlanmamış Doktora Tezi Hacettepe Üniversitesi

Ülgener, S. (Tarihsiz). Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Derin Yayınları

Ülgener, S. (2015). İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı, Derin Yayınları

Ülgener, S. (2006). Makaleler, Derin Yayınları

Sayar, G. A. (1987). Sabri Ülgener' in Bıraktığı Miras, İktisat Mecmuası